

МОЛОДОМУ СОЦІОЛОГУ

УДК 316.61

СПЕЦИФІКА ДОВІРИ ТА ДОВІРЧИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Н. Й. Черниш

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
nchernysh@gmail.com*

Розглянуто статус соціологічної науки у сучасній Україні та зроблено спробу охарактеризувати проблему функціонування довіри і довірчих відносин як втілення новітньої моди в соціологічному академічному середовищі країни. Аргументовано положення про переважаючий розвиток довіри й довірчих відносин у горизонтальному вимірі та зростання недовіри стосовно більшості соціальних інституцій країни у вертикальному вимірі. Окремо висвітлено питання волонтерства в Україні та його різноманітних проявів як свідчення зародження і розповсюдження довіри, солідарності, а відтак і паростків громадянського суспільства, що формується «знизу».

Ключові слова: довіра, довірчі відносини, недовіра, спільнота, громада, громадянське суспільство.

Безпосередніми приводами для написання цієї статті були дві речі: по-перше, потреба осмислення статусу вітчизняної соціологічної науки, а по-друге – поява останньої за часом монографії провідних соціологів Київського інституту соціології стосовно стану сьогочасного українського суспільства та довіри в ньому.

Розпочну з першого приводу. Довший час мені не дає покою характеристика української соціології 90-х років ХХ століття, яке належить одному з відомих вітчизняних учених-теоретиків, нині, на жаль, покійному, докторові філософських наук, професору кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка В. І. Тарасенку. У своєму виступі на Всеукраїнській науковій конференції з проблем розвитку соціологічної теорії у 2001 р. він говорив: «Якщо за традиційною трирівневою схемою зобразити українську соціологію у вигляді української селянської хати, то остання справить враження недобудови та ще й зі значними структурними перекосами: висока масивна призьба-фундамент, дуже низькі, короткі й тонкі стіни, відсутність даху. Проте є димар, який стоїть на фундаменті і з якого йде дим, що означає: в хаті хтось є, ще й розпалює піч...» (1, с. 19–20).

Легко помітити, що в цій метафорі вітчизняна соціологія на порозі ХХІ століття порівнюється ним з напіврозваленою чи напівзведеною (на будь-який смак) хатою з переважанням у фундаменті прикладних досліджень, поодинокими теоріями середньо-

го рівня та відсутністю загальної соціологічної теорії, передовсім щодо українського суспільства, після декількох років розвитку соціології у незалежній Україні. Правда, як привід для поміркованого оптимізму В. І. Тарасенко бачить між стінами цієї хати височенький комин, з якого вгору здіймається дим; це, на його думку, має означати, що соціологічне життя в країні наразі так-сяк нуртує. Але пересічний український соціолог, на його думку, прагне не стільки до теоретизування, скільки до емпіричного об'єктивізму. Не будемо тут говорити про причини такої розповсюдженої професійної постави; звернемося до більш пізніх виступів В. І. Тарасенка, де його міркування набирають радикалізації у таких твердженнях: українська соціологія у багатьох питаннях хибує на теоретичну сліпоту й концептуальну безпорадність; їй бракує надійних макроструктурних уявлень як про минуле радянське, так і сучасне українське суспільство; у працях українських соціологів відсутня чітка типологізація українського суспільства; відчувається концептуальний дефіцит вітчизняної соціологічної думки тощо. Апофеозом такого змалювання стану української соціології на початку ХХІ століття стає його відоме її означення: загалом вона відрізняється зачатковим станом вищих, теоретичних «поверхів», «і без ризику і перебільшення її можна визначити як наукову соціологічну дисципліну з недобудованим інтелектом» [2, с. 30; 3, с. 34–35]. Власне оце категоричне твердження мого колеги і не дає мені спокою, бо, поперше, яось незатишно уявляти себе належним до такої науки, а по-друге, жевріє надія, що ось-ось і вітчизняні соціологи оприлюднять якщо не різновид якоїсь макротеорії для його світового вжитку, то хоча б будуть спроможними здійснити концептуалізацію сучасного українського суспільства та з'ясувати його належність до певного поширеного типу або й (о чудо!) дадуть його означення в короткій і ємній назві як унікального і гостро специфічного. На останнє сподіваються й вітчизняні політологи, політики, громадські діячі та й, зрештою, і студенти, бо конче хочуть знати, в якому суспільстві вони живуть і «що буде далі». Заяложені ярлики на кшталт «посткомуністичне» чи «пострадянське суспільство», а також інші спроби такого штибу вважають сьогодні некоректними в науковому сенсі, що водночас радикалізує потребу вироблення властивої сучасному українському суспільству назви, дефініції, відповідного концепту, що могло б слугувати ознакою «теоретичного оздоровлення» вітчизняної соціологічної науки і свідчити про доробок у справі зведення «інтелектуального даху».

На додаток до першого приводу малою втіхою може слугувати аналогічна незадовільна ситуація в галузі соціологічного теоретизування практично усюди на пострадянському просторі (за рідкими виїмками). В часи існування СРСР центр розвитку кастрованої соціологічної науки був у Росії, конкретніше у Москві; і сьогодні російська соціологія претендує на роль лідера на цьому просторі. Але й там нині катастрофічно бракує вагомих теоретичних знахідок, передусім в означенні російського суспільства як окремої макроєдиниці соціологічного аналізу й осмислення. Про це свідчать висловлювання низки відомих соціологів Росії (правда, тих, хто не належить до «придворної» чи провладної соціології) стосовно стану розвитку теоретичної складової їхньої науки. Так, один з провідних російських соціологів цього табору В. В. Радаєв вважає, що соціологічне теоретизування в його країні часто нагадує «копирсання палкою у тумані» і є, по суті, псевдотеоретизуванням [4]. І тут також, як бачимо, вживається метафора,

та й ситуація схожа, так як і у висловлюваннях стосовно продукування соціологічної теорії в Росії іншого славетного російського соціолога В. О. Ядова. У статті «Для чого потрібна сьогодні національна російська соціологія?» він, зокрема, зазначає, що, звичайно, бажаним було б створення в Росії загальносоціологічної теорії, яка могла б бути визнаною професійним співтовариством в якості «гранд-теорії», але в російському соціологічному співтоваристві не спостерігаються концептуальні рефлексії навіть про саме російське суспільство [5].

Так чи інакше, але у соціологічному повітрі кружляє гостра соціальна потреба самовизначення та соціетальної ідентифікації сьогочасного українського суспільства, і цей соціальний запит наші соціологи протягом чверті століття намагалися мірою здатності втамувати. Водночас ці численні спроби (і це мій другий привід для написання цієї статті) позначалися віяннями моди, які в нашому соціологічному товаристві виявилися досить потужними.

Після стрімкого краху СРСР та марксизму-ленінізму у новонародженій українській соціології модними стали теоретичні шати структуралізму і функціоналізму. Але мода на то і є модою, аби бути капризною та стрімко змінюваною, і соціологи швидко з'ясували, куди спрямовано її погляди наприкінці ХХ – на поч. ХХІ століть. Дуже поважаний у нашому академічному середовищі і особисто мною С. Макеєв у далекому 2002 р., незважаючи на посаду очільника відділу саме соціальних структур Інституту соціології, на одній з наукових конференцій зробив таке визнання: в останні роки «... із самодостатнім і абсолютним статусом «структури» було покинчено: **“культура”** – ось перспектива, поняття, пояснювальний принцип, що перемістилися у фокус соціологічних концептуалізацій, образів та інтуїцій про суспільство» [6, с. 15–16]. Тому не дивно, що відповідно до цієї моди на провідні позиції починають виходити теми і сюжети, що походять з лона культури. Це передусім стосується ідентичностей та цінностей. Вони є довгожителами соціологічної моди і годувальниками поколінь соціологів – як вітчизняних, так і зарубіжних, від яких і прийшла ця метафора. Мабуть, однією з перших, хто зафіксував непохитний геронтологічний статус ідентичності у вітчизняній соціологічній моді на основі аналізу проблематики соціологічних досліджень в Україні на початку ХХІ століття, була багаторічний редактор збірок статей Харківських соціологічних читань В. Л. Арбеніна. За її підрахунками, у 2002–2005 роках безумовною домінантою, яка користувалася найбільшою популярністю у середовищі українських соціологів, була проблематика соціальної ідентифікації в її численних різновидах, і лише з великим відривом від неї йшли вивчення цінностей та ціннісної свідомості, згодом – аналіз електоральної поведінки, далі – проблеми інформаційного суспільства та ролі Інтернету, гендерна проблематика і споживча поведінка [7, с. 174]. Отже, вже тоді ідентифікація та ідентичності були визнаними модницями та лідерами фахових преференцій наших колег. Використовуючи поняття зі словника моди, можна сказати, що модними у нас досить довго вважали одні й ті ж шати, лише із зміненими аксесуарами: здебільшого переважали етнічні деталі, в інших – елементи робочого одягу, безумовним був поділ на жіночі чи чоловічі вбрання; крій розрізнявся не часто, хіба підлаштовувався під особисті уподобання визнаних домашніх кутюр'є.

Утім, не пройшло й кількох років, як С. О. Макеєв разом з Н. В. Костенко заговорили про стрімкість змін інтелектуальної атмосфери у світі і зацентували на незворотній втраті переконливості великих наративів соціології, втілених у перспективах **структури, дії та культури** [8, с. 16]. Як вони зауважують у 2008 році, йдеться про переналаштування фокусу соціологічної оптики, беручи за вихідний пункт відносини індивіда із собою першою чергою і зі світом – другою. Йдеться вже не так про зміну наукової моди, як про радикальне переосмислення пріоритетів і можливостей соціальних наук, про перехід в інший простір термінологічних і образних імовірностей. Проте вагомих зрушень на українському ґрунті наразі не відбулося (очевидно, в силу складності висунутого завдання, хоча певні напрацювання в цьому напрямі й здійснювалися).

У проміжному підсумку щодо цих років відомий вітчизняний дослідник, зокрема, й модних тем у соціології, Є. І. Головаха у 2014 років фіксує відхід від сюжетів глобалізації, постмодерну та ідентичності і зміну «соціологічних кутюр'є»; для нього на перший план новомодної тематики виходить **довіра**, а стосовно українського суспільства вживається поняття «суспільство без довіри» [9]. Отже, маємо прорив у двох напрямках: по-перше, для наших соціологів увиразнено модний тематичний пріоритет сьогодення, по-друге, нарешті з'являється коротке, ємне, сутнісне означення українського суспільства. Правда, задля об'єктивності треба згадати, що у прелімінарих заувагах підкреслено: книжка з такою назвою підготована за результатами досліджень, проведених у той період розвитку українського суспільства, коли влада в країні належала В. Януковичу та його найближчому оточенню; згодом здійснився стрімкий перехід від «суспільства без довіри» до «суспільства без Януковича» [9, с. 5]. І знову захитався ґрунт під ногами: ніби було знайдено відповідник для означення стану українського суспільства часів Януковича як суспільства без довіри (з чим можна сперечатися, але все ж сприйняти як відправний пункт для дискусій) – і тут же втрачено, бо запроваджено поняття «суспільство без Януковича», яке не можна вважати дефінітивно прийнятним і бездоганим з наукового погляду. До того ж, для читача залишається втаємниченим, в силу яких причин таке недовірливе суспільство здійснило цей карколомний стрибок, який вимагав достатньо високого рівня довіри бодай серед його здійснювачів. Натомість автори величезну увагу приділяють феномену «соціальної недовіри» як системній характеристиці українського суспільства (нехай і часів Януковича), в чому довірі, по суті, було відмовлено.

Крім того, не можна не сказати, що у цій колективній монографії детально проаналізовано насамперед зарубіжні, але також і головні вітчизняні теоретичні доробки в галузі досліджень довіри і недовіри, виявлено їхні типи, прояви і функції – тобто здійснено поважну роботу, яку варто високо оцінити. Можна прийняти міркування про типи довіри з виокремленням двох головних – особистісного та інституціонального; цікавим є акцент на специфіці їхнього співвідношення у різних країнах світу, зокрема, твердження про домінування інституціоналізованої довіри над особистісною у сучасних країнах Заходу (де відтак «державна є сильнішою, ніж суспільство») та про переважання особистісної довіри порівняно з інституціоналізованою, що є більш типовим для країн Сходу [9, с. 31–35].

У своїх подальших роздумах я використовуватиму поняття «особистісна довіра», «міжособистісна довіра», «інституціоналізована довіра» і спробую зосередити увагу

як над загальними характеристиками сучасного українського суспільства станом на середину 2015 року, так і зокрема над тим, що відбувається з довірою і довірчими відносинами в країні, на тлі процесів глобалізації, які нині стрімко розвиваються. При цьому буду спочатку брати до уваги соціологічну класику, насамперед праці Ф. Тьонніса про чисті типи соціальних зв'язків, заснованих на прагненні до спільного життя. Моя вихідна теза полягає у переконанні про тісний незламний зв'язок типів суспільства і типів довіри, чи це стосується минувшини, чи сучасності.

Отже, історичний процес і складається, згідно з Ф. Тьоннісом, з переходом від спільнот як життєвих організмів, забудованих на соціальних зв'язках реального органічного життя і природній волі, що він їх називає «Гемайншафт», до суспільства, яке є механічним утворенням, що постало на волі розумовій, раціональній («Гезельшафт»). Формами об'єднання у перших є мовні, сімейні, побутові, релігійні, етнічні та інші спільноти, у других переважають виробничі, професійні, торговельні, наукові та їм подібні утворення. Гезельшафту, за Ф. Тьоннісом, з необхідністю притаманна держава як «розум суспільства». Сам напрям історичного розвитку, згідно з ідеями Ф. Тьонніса, прийнято вважати досить однозначним; він, на думку багатьох коментаторів, полягає в історично змінюваних одна одну чистих формах соціальності, у загальному русі від «спільнот» до «суспільства» в його національно-державних кордонах, на чолі з державою та в межах однієї країни, а у перспективі – у такому ж річизці і у світовому, глобальному масштабі. Зокрема, автор післяслова до російськомовного видання головної праці Ф. Тьонніса А. Ф. Філіппов вважає, що, «звичайно ж, як чисті конструкції обидва члени дихотомії виключають один одного» [10, с. 425].

Правда, сам Ф. Тьонніс не був таким категоричним. Зазираючи у майбутнє, він підкреслює, що для нього буде характерною переважаюча потенція розповсюдження у всьому світі такої чистої форми соціальності, як Гезельшафт, за рахунок створення світового ринку; за цим відбудеться усунення множинності держав і запровадження єдиної світової республіки (як єдиної держави у світовому масштабі), яка збігатиметься за своїм просторовим локусом зі світовим (капіталістичним) ринком. У цьому плані на згадку приходить значно пізніша концепція світ-системи Е. Валерстайна, укорінена в період свого створення і побутування, саме в цій системі координат.

Однак творець згаданої дихотомії «Гемайншафт-Гезельшафт» зовсім не заперечував можливості виходу соціальних зв'язків за типом Гемайншафт на такий же всезагальний світовий рівень; наведемо його вираз: «У найзагальнішому сенсі можна, мабуть, вести мову про якусь спільноту, що охоплює все людство...» [11, с. 18]. У цьому іншому випадку прибічником ідеї утворення у сьогоденні такої глобальної спільноти виступає відомий польський соціолог П. Штомпка: це буде, вважає він, планетарне утворення з ознаками спільноти, що повертає «людям радість, яка походить від близькості, солідарності, поваги і довіри (підкреслено нами. – Н. Ч.) без відмови від благ сучасності і глобалізації» [12, с. 57].

Наведені сюжети дають можливість зробити деякі попередні узагальнення. Можна твердити, що у новітній західній соціологічній думці продовжують побутувати й отримувати своє широке розповсюдження роздуми про етапи історичного розвитку, глобалізацію та її різноманітні впливи на всі зони соціального життя і повсякденних

практик індивідів включно з довірою та довірчими відносинами. Тій частині авторів, які воліють використовувати та адаптувати давно відомі положення і термінологію соціологічної класики до умов глобалізованої сучасності, притаманне прагнення мислити в напрямі діаметрально протилежних шляхів розвитку світової системи: одні переконані, що глобалізація приведе до утворення світового Гемайншафту на якісно нових основах (однією з підстав, для чого є колосальне розповсюдження нового типу наднаціональних віртуальних спільнот в Інтернеті), а інші, які є більшістю, є прихильниками ідеї повстання світового Гезельшафту. Останнім часом як ознака появи нової соціальної реальності з'являються праці, де йдеться про внутрішню суперечність сучасного Гезельшафту у вигляді зростаючої напруги між громадянським суспільством, яке будується в ньому «зі споду», з одного боку, і владою та національною державою, які діють «зверху», з іншого; відтак новітнє «суспільство» власне як громадянське суспільство протиставляють державі, хоча сам Ф. Тьонніс такого розмежування у своїх працях ще не здійснював. Такі ж стосунки екстраполюють на майбутнє і у світовому масштабі. Але у не-західному світі, зокрема східному, така відверта опозиційність шанується значно менше. Зокрема, український дослідник П. В. Кутуєв, спираючись на досвід підйому Східної Азії, наводить приклади демократичної держави, яка сприяє сталому розвитку: такого типу держава передбачає не лише її кооперацію з різними прошарками і класами, але й (що важніше) співпрацю з інституціями громадянського суспільства, які оперують у системі координат публічної влади [13, с. 36].

Як про це вже було згадано вище, зазначеним двом чистим типам соціальності (у масштабі національної держави чи у світовому виразі) властиві свої набори сутнісних рис і характеристик, які часто не відрізняються за назвою, але мають суттєво відмінне наповнення; це повною мірою стосується **довіри**. Виходячи з міркувань Ф. Тьонніса та П. Штомпки, можна вважати, що довіра імпліцитно притаманна соціальним зв'язкам в обох локально визначених формах у межах однієї країни і в минулому, і у сучасності; з плином часу формується певна локальна **культура довіри**, хіба що протягом історичного часу зазнають змін її основи, суть та прояви, а нині відбуваються складні метаморфози довіри під впливом процесів глобалізації. Ф. Тьонніс вважав основою існування обох форм соціальних зв'язків різні види віри; додамо, що їм притаманні і різні види довіри, довірчих відносин, недовіри тощо; але навіть з точки зору такої науки, як логічна семантика, поняття «віра» і «довіра» є надзвичайно близькими, бо власне на основі того чи іншого різновиду віри утворюється той чи інший різновид довіри і пов'язаних з нею відносин та зв'язків. Зокрема, для гемайншафтних утворень, особливо у минувшині, характерним можна вважати формування та широке розповсюдження довіри, що побутує в межах спільноти, довіри інтуїтивної, емоційно забарвленої, передусім особистісної та міжособистісної. Мірою історичного розвитку в напрямі до Гезельшафту довіра у певному суспільстві стає дедалі більше раціоналізованою, забудованою на розрахунок, із зростанням ваги інституціоналізованого її різновиду і водночас дедалі більших виявів недовіри. Поява паростків громадянського суспільства в локальних національно-державних кордонах у ХХ столітті вносить свої корективи у культуру довіри із утворенням різноманітних її форм, де співіснують особистісні та міжособистісні (якраз на рівні

малих соціальних груп та організацій, головно недержавних), та інституціоналізовані (зазвичай у вигляді нових соціальних інституцій) її вияви.

Глобалізаційні ж процеси вносять нові шаблі у побудову довіри та довірчих відносин, так само як і у витворенні багатьох нових проявів недовіри; вони суттєво впливають на довіру як у локальних соціумах обох типів, так і у світовій системі взаємозв'язків, на що свого часу звернув увагу П. Штомпка. На його думку, «глобалізація, що викликає ерозію довіри на локальному рівні, разом з тим творить механізми, скеровані на оновлення довіри на новому глобальному рівні» [12, с. 55]. На жаль, цитована стаття П. Штомпки присвячена не змінюваному місцю і ролі довіри в сучасних локальних утвореннях типу Гемайншафт і Гезельшафт, а загальним впливам глобалізації на довіру як таку. На жаль, оскільки в його міркуваннях на локальному рівні розглянуто лише ті випадки, коли довіра руйнується під впливом глобалізації, то може скластися оманливе враження про неминучість скорочення локусу довіри у сучасних національних державах, які б типи чистих соціальних зв'язків там би не побутували.

Отже, використання термінології та ідей Ф. Тьонніса, а також напрацювань сучасних нам авторів уможливорює роздуми про специфіку сучасних соціумів, які не належать до західної цивілізації або по території яких проходять лінії цивілізаційного розлому; до них відноситься й Україна. В далекому 1994 році у передмові до першого російськомовного видання «Соціології» Н. Смелзера я прочитала про урок, який західним аналітикам надав СРСР. Західна соціологія, від Ф. Тьонніса до наших днів, писав він, була введена в оману уявленням про те, нібито зростання складних, раціональних, цілеспрямованих організацій означає загальне послаблення споконвічних, так званих примордіальних сил – насамперед етнічної спільноти-нації, а також сім'ї, релігійних спільнот тощо, які під час свого існування Радянський Союз неодноразово намагався знівелювати, подавити, але зазнав у цьому поразки. Сьогодні ці сили Гемайншафт знову заявляють про себе і у свідомості людей, і у соціальних рухах, і у політичній боротьбі у всьому світі. Н. Смелзер вважає, що ця обставина вимагає переосмислення соціологами старих теорій соціальних змін і звернення достойної уваги до примордіальних структур, на яку вони завжди заслуговували, але якої їм наразі не приділялося [14, с. 13].

Це можна тлумачити як свого роду визнання специфічного роду соціальних зв'язків загалом та культури довіри не-західного штибу загалом і українських їхніх різновидів зокрема, які склалися протягом століть і які навіть в умовах глобалізованої сучасності мають велику консервативну силу збереження, особливо у повсякденних практиках людей майже на усьому пострадянському просторі. Не є виїмком і Україна; втім, їй притаманна своя, багато в чому унікальна палітра соціальних зв'язків і своя, специфічно українська культура довіри.

Незважаючи на відсутність суто наукових досліджень української ментальності і довіри, наведу висловлювання відомого українського дослідника, філософа і психолога, громадського діяча О. Кульчицького щодо рис характерології українського народу. Загалом він розглядає шість груп чинників, які історично сформували особливу поставу і світонастанову українців, серед яких називає і соціопсихічні (або суспільні) [15, с. 714–715]. О. Кульчицький перелічує низку прикметних особливостей характерології українців, що формувалися протягом століть і набули ознак сталості: це перевага

почуттів і афекту над розумом і раціональністю; споглядална (на відміну від дієвої) світонастанова; розповсюдженість прагнення до взаємодій, пов'язаних із організаційними формами невеликих територіальних одиниць, сіл чи осель; налаштованість на взаємодії та співдії у формі малих за масштабами і заснованих на почуттєвості (до прикладу, толока, сусідство, кумівство чи побратимство) та нехїть до планування й проведення співдії у широких громадських масштабах, з виявленням почуттів широкої солідарності.

Відповідно можна екстраполювати ці особливості на формування і побутування української культури довіри спочатку у масштабі локального Гемайншафту. З часом українське суспільство, почасти і у XX столїтті, починає набувати деяких рис Гезельшафту, але в основі своїй залишається гемайншафтним утворенням, засади якого не змогли зруйнувати, за Н. Смельзером, навіть сімдесят з лишнім років існування радянської влади і радянської тоталітарної держави. Звичайно, в сучасному українському суспільстві стає дедалі більше ознак і рис, характерних раціоналізованому суспільству навіть у західних його виявах, але у вітчизняній соціології так і не з'явилися праці, присвячені його сутнісним характеристикам в українських реаліях, а також співвідношенню в ньому спільнотнісних і суспільнісних складових. До речі, те саме, але з іншого кута соціологічної оптики можна сказати і про ступінь представленості в Україні ознак суспільства постіндустріального типу, бо якщо йти за логікою творця цих теорій Д. Белла, в кожному національно-державному суспільстві сьогодні одночасно співіснують риси доіндустріального, індустріального та постіндустріального типів суспільств, але у **певній пропорції** складників. Відтак вітчизняні соціологи так довго шукають означення сьогочасного українського соціуму, бо ніяк не можуть узгодити засадничі методологічні підвалини і підходи його осмислення чи створити оригінальний та самодостатній його теоретичний концепт; як на мене, стосовно нього навіть на початку XXI столїття можна наразі вживати поняття-оксюморон «гемайншафтний гезельшафт» і аналізувати міру розповсюдження та конкретні характеристики його складників включно з осередками громадянського суспільства.

Водночас для українських соціологів також утворюється широке поле для емпіричних досліджень та подальшого розвитку на цій основі соціологічного теоретизування з приводу довіри/недовіри та їхніх перетворень, успішності/неуспішності формування й функціонування громадянського суспільства, одним з підвалин якого є довіра та довірчі відносини. На мою думку, цілком можливим є варіант осмислення зазначених феноменів у їхній пов'язаності з волонтерським рухом. Я вважаю волонтерство новим соціальним інститутом сучасної України, який пройшов певні етапи творення спочатку на міжособистісній, а згодом все більше на міжгруповій довірчій основі. Волонтерський рух чи не вперше дістав масових виявів під час Майдану-2 і Революції Гідності; його початок припадає на пізню осїнь і зиму 2013 року. За різними даними, у волонтерських акціях з того часу взяли участь від половини до майже 80 % дорослого населення країни (останню цифру оприлюднив в одному зі своїх виступів Президент), і можна з упевненістю констатувати, що жодна країна Європи, а може, й світу, до цього не знала таких масштабів волонтерства. Власне волонтерство за принципом зростаючої довіри до учасників цих акцій породило й відповідні осередки неформального наразі, будованого «зі споду» якісно нового типу громадянського

суспільства в країні. Відбувся перехід від спільнот гемайншафтного типу до громад як зорганізованих спільнот та головних суб'єктів цього громадянського суспільства, які виступали спочатку в опозиції та ситуації масової недовіри до владного режиму Януковича, а згодом, з обранням нових гілок влади, розпочали нові типи стосунків із нею із зростанням ваги паритетних начал, громадської ініціативи та контролю.

Захоплені конфліктами між владою і опозицією протягом мало не всієї історії існування незалежної України, політики, вчені, аналітики як у нашій країні, так і за її межами фактично прогледіли появу нового гравця на політичній арені – громадянського суспільства, що складається не з позірних (як було раніше), а реальних, часом дуже добре організованих громад та недержавних організацій, головним принципом об'єднання в які виступають довіра до членів цих утворень і рівночасно недовіра чи то до владних структур, чи до антиукраїнських соціальних сил.

Тому не випадково у сьогочасному українському суспільстві протягом останніх двох років відбулися переформатування рейтингів довіри та зміни у співвідношенні її типів. Якщо ще донедавна у рейтингах довіри першість серед соціальних інституцій беззаперечно належала Церкві, то починаючи з весни–літа 2015 року громадські волонтерські організації займають третю сходинку (за дослідженнями Research Branding Group, з 57 % голосів респондентів), а липневе 2015 року опитування Центру «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва та Центру Разумкова вперше виводить на чільну позицію саме волонтерів із 67 % підтримки опитаних цим Центром [16]. Таким чином, волонтерство заслуговує уваги соціологів і в силу масовості та типовості цього руху, і як новий соціальний інститут, що прийшов на заміну старих інститутів-пустушок чи «інститутів-зомбі» і тому, що стосовно нього існує довіра двох третин громадян країни. А соціологи знову прогавали появу і розвиток цього феномену, і провідні наші вчені це визнають: приміром, заступник директора Інституту соціології НАН України професор Є. І. Головаха вважає, що соціологи ще недостатньо його досліджують, а дарма: аргумент ученого полягає, крім перерахованих вище мною, також у тому, що саме він зробив українців більш щасливими, тому що це український концепт щастя – від допомоги іншим, коли українці почуваються повноцінними суб'єктами соціальної діяльності [17]. Водночас змальована ситуація із стрімким розвитком волонтерства не виглядає дуже оптимістичною в сенсі фіксації співвідношення складових сучасного українського соціуму, в якому, за виразом відомого українського історика Я. Грицака, є сильне (громадянське) суспільство і слабка держава [18], що знаходить свій прояв у народній тезі «волонтери там, де держава не дає собі ради».

Масовий волонтерський рух в Україні у своєму становленні і розвитку пройшов низку етапів і дедалі більше структурується та спеціалізується. Двома головними полями його діяльності є (1) військова та (2) цивільна сфери. Щодо першої, то профілі волонтерської допомоги виглядають так:

- виробництво і постачання української армії та добровольчих батальйонів зброєю та іншим військовим спорядженням (від бронезилетів та кевларових шоломів до безпілотників);
- ремонт і відновлення військової техніки;
- виробництво і постачання допоміжних для ведення воєнних дій та відпочинку

- засобів (маскувальних сіток, «буржуйок», польових бань, іменних жетонів, фасування сухих пайків тощо);
- розвиток комунікацій між волонтерами і військовими підрозділами на передовій, логістичні послуги, адресна допомога (перехід від ланцюжка «привезли-вивезли» до ланцюжка «доставили-закрили точкову проблему»);
 - відстеження та припинення злочинних дій в зоні АТО, таких як корупція, крадіжки поставок у військовій сфері;
 - надання юридичних послуг на кшталт одержання статусу учасника бойових дій, відстеження представлення до нагород та ін.;
 - надання медичних послуг як на лінії фронту, так і в тилу, в тому числі з протезування кінцівок;
 - реабілітація демобілізованих бійців АТО;
 - розшук зниклих безвісті та обмін полонених;
 - розшук та ідентифікація тіл загиблих учасників АТО як з лав ЗСУ, так і з добровольчих батальйонів (з 1 вересня 2014 року групами військово-громадянського співробітництва і волонтерами в межах проекту «Евакуація 200» знайдено і ексгумовано 614 тіл і решток тіл загиблих; створено також спеціальну волонтерську групу «Чорний тюльпан») та багато ін.

Найбільш виразним проявом нових довірчих зв'язків є волонтерська допомога у створенні Збройних сил України та у реформуванні згодом Міністерства оборони країни. Волонтери стали основою 21 добровольчого батальйону, що воював у зоні АТО, і хоча зараз ця кількість зменшилася майже наполовину, це був рух у напрямку інституціоналізації однієї з найважливіших гілок волонтерства, оскільки частина батальйонів на прямому увійшла до складу Збройних сил України. Пізньої осені 2014 року було здійснено перший, а за 9 місяців – другий волонтерський десант до Міністерства оборони, коли відповідно 9 і 6 найбільш активних представників волонтерів утворили Координаційний штаб волонтерів «Сармат». Всі вони на час написання цієї статті стали співробітниками МОУ. Крім того, ще більше 140 учасників АТО (багато з них є волонтерами) призначені на керівні посади в межах оновлення керівного складу в структурах Міноборони [19].

Відаючи належне добровольчим військовим ініціативам, все ж маємо зазначити, що вони є затребуваними тоді, коли держава виявляється безпорадною чи неефективною у виконанні своїх прямих обов'язків. Це знаходить свій прояв і у призначеннях лідерів волонтерського руху на високі державні посади: найяскравішим прикладом цього є призначення Г. Туки главою Луганської військово-цивільної адміністрації 22 липня 2015 р. (Г. Тука був засновником волонтерської групи «Народний тил» з квітня 2014 року).

Другим напрямом діяльності волонтерських та інших недержавних організацій і рухів є їхня активність у порівняно мирній сфері громадського життя в країні, яка фактично знаходиться у стані війни з російським агресором та сепаратистами. Хоч за своїми масштабами ця активність значно менша, все ж зусилля волонтерських громад і добровольчих об'єднань і тут є доволі помітними і отримують дедалі більшої спеціалізації. До того ж треба зауважити, що між військовою і мирною сферами громадського життя немає нездоланної прірви, про що свідчить схематичний розподіл виконуваних добровольчих ініціатив. До них віднесемо:

- допомога (від фінансової до дорадчої та консультативної правової) сім'ям учасників АТО, насамперед з добровольчих батальйонів;
- підтримка родин загиблих героїв;
- реабілітація демобілізованих бійців АТО;
- залучення фінансів для благодійної діяльності із забезпечення воїнів АТО через організацію виставок, продаж сувенірів, проведення книжкових ярмарків, аукціонів продажу вживаних речей, збирання добровільних пожертв тощо;
- допомога переселенцям з Криму та Донбасу (зокрема, у Києві зусиллями декількох груп волонтерів планується створити хаб, або спеціальний центр за принципом єдиного відкритого вікна з усіх проблем для цієї категорії громадян);
- підтримка неповносправних громадян, літніх людей без родинної опіки та інших уразливих соціальних груп;
- розвиток культури і спорту, передовсім для дітей та юнацтва;
- юридичний захист прав громадян;
- допомога у створенні допоміжних Інтернет-центрів для спрощення ведення діловодства у державних структурах (зокрема, дніпропетровські Інтернет-волонтери допомогли запровадити он-лайн систему оформлення субсидій і пропонують блискавичне її встановлення по всій Україні);
- початок діяльності зі створення громадських проектів законів, їхньої публічної громадянської експертизи та пошук шляхів впливу на Верховну Раду з метою їхнього прийняття як конкретний канал реалізації ефективного контролю за результативністю політичних ініціатив «знизу»;
- зародження громадських організацій за міжнародною участю та участю волонтерів для обслуговування/посередництва у конкретних проектах для українського уряду (діють ініціативи з питань енергетичної незалежності, субсидій, децентралізації, проведення інвестфорумів, створення регіональних медіа-центрів на Сході, наприклад, ГО Change Communications, утворене для таких цілей у жовтні 2014 року. Нині в ньому працюють 370 експертів і 92 партнери, в тому числі з низки посольств – США, Великої Британії, Норвегії, а також Світового банку та Єврокомісії) [20].

Наведення прикладів такого ґатунку можна плодити і множити; нові й нові форми об'єднання добровольчих ініціатив, активностей і участей з'являються мало не щодня. Але станом на кінець літа 2015 року можна вже зробити деякі узагальнення щодо них, які подаю нижче.

1. Волонтерство можна вважати новим для України та ефективним соціальним інститутом, заснованим на міжособистісній та міжгруповій довірі, який має всі потрібні ознаки: а) наявність хоч і нечисельного, але соціально активного прошарку середнього класу, здатного сформулювати і оформити як суспільні інтереси загалом, так і інтереси та прагнення соціально уразливих груп українського суспільства; б) представленість лідерів волонтерів на різних щаблях влади, в тому числі у Верховній Раді, та початок формування політичних партій з основою у волонтерських організаціях як виразників і

промоторів народних ініціатив; в) початок діалогу з владними структурами усіх рівнів як з метою просування своїх проєктів, так і здійснення дієвого громадського контролю; г) входження низки лідерів волонтерського руху до владних структур різних рівнів. Предметом соціологічного аналізу волонтерства і довіри як його бази робить також зростаюча кількість його проявів у житті сучасного українського суспільства і його типовий для багатьох громадян країни, масовий характер.

2. Останнім часом відбувається процес збільшення масштабів волонтерської діяльності з її розповсюдженням в урядових структурах, в тому числі і на найвищих рівнях, на основі розвитку інституціоналізованого різновиду довіри.

3. Довіра як наріжний камінь формування інституту волонтерства стає менш емоційно забарвленою і більш раціоналізованою та дедалі більше набуває ознак інтелектуальної за характером діяльності, пов'язаної з використанням сучасних інформативно-комунікаційних технологій та соціальних мереж в Інтернеті.

4. Довіра поволі перестає бути мисленнєвим різновидом внутрішнього життя індивіда і перетворюється на дієву його складову, що знаходить прояв у різноманітних волонтерських ініціативах та предметних активностях, пов'язаних нині не так із грішми (як нещодавно), як з особистою участю.

5. Довіра як підмурівок інституту волонтерства стає дедалі більше спеціалізованою, профільною, обслуговує через волонтерську діяльність зростаючу кількість сфер життєдіяльності українського суспільства, що дає змогу реалізувати принцип зростаючого розподілу праці у цій ділянці, а відтак сприяє соціальній мобілізації та соціальній солідарності.

6. На основі довіри на всіх її рівнях починається створення міжнародних мереж волонтерського руху, що робить її глобальним явищем.

7. Формування й функціонування інституту волонтерства, заснованого на різних рівнях довіри, є також проявом процесу перетворення спільнот на організовані громади як осередків реально діючого громадянського суспільства та на його перетворення на провідного діяча у діалозі із владою та державою.

Звичайно, не варто захоплюватися лише позитивними змалюваннями інституту волонтерства в Україні та перебільшенням значення довіри у житті усього українського суспільства, хоча справедливості ради треба визнати, що довірчі відносини іншого, відмінного від змалюваного, типу об'єднують і антиукраїнські сили у Донбасі чи у Криму. Відповідно є сенс вивчати різновиди і типи довіри та довірчих відносин у нашому суспільстві у парі з недовірою, яка часом виглядає дзеркально протилежною до описаних вище. Для мене як соціолога беззаперечним є факт зростаючої ролі довіри та довірчих відносин як вагомій підстави формування реального громадянського суспільства і прирощення соціального капіталу нашої країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Тарасенко В. І.* Пізнавальні технології в українській соціології / В. І. Тарасенко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства : наукові доповіді і повідомлення I Всеукраїнської

- соціологічної конференції / наук. ред. М.О. Шульга. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2001. – 381 с. – С. 19–25.
2. *Тарасенко В. І.* Концептуальний дефіцит макроструктурних уявлень про суспільство у вітчизняній соціології / В. І. Тарасенко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства : наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / наук. ред. М. О. Шульга. – К. : САУ; Ін-т соціології НАНУ, 2002. – 533 с. – С. 21–31.
 3. *Тарасенко В. І.* Лекція 1. Концептуальні основи соціології XXI ст. // Соціологічна теорія: традиції та сучасність : навч. посіб / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2007. – С. 7–49.
 4. *Радаев В. В.* Возможна ли позитивная программа для российской социологии / В. В. Радаев // СОЦИС. – 2008. – № 7. – С. 24–33.
 5. *Ядов В. А.* Для чего нужна сегодня национальная русская социология? / В. А. Ядов // СОЦИС. – 2008. – № 4. – С. 3–7.
 6. *Макеев С. А.* Теоретические проблемы изучения социальной структуры / С. А. Макеев // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / наук. ред. М. О. Шульга. – К. : САУ; Ін-т соціології НАНУ, 2002. – 533 с. – С. 12–20.
 7. *Арбеніна В. Л.* Над чим працюють соціологи України (за результатами контент-аналізу матеріалів «Харківських соціологічних читань») // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 166–176.
 8. *Костенко Н.* Час і місце соціології / Н. Костенко, С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 11–32.
 9. *Общество без доверия* / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеєва. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 338 с.
 10. *Филиппов А. Ф.* Между социологией и социализмом: введение в концепцию Фердинанда Тенниса / А. Ф. Филиппов // Теннис Ф. Общность и общество: основные понятия чистой социологии. – СПб. : «Владимир Даль», 2002. – С. 386–446.
 11. *Тьонніс Ф.* Спільнота та суспільство / Ф. Тьонніс. – К. : Дух і Літера, 2005. – 262 с.
 12. *Штомпка П.* Доверие в эпоху глобализации (эскиз проблематики) / П. Штомпка // Социология (Минск, БГУ). – 2007. – № 3. – С. 51–57.
 13. *Кутуєв П.* Подорож на Схід: переОРІЄНТация сучасного соціологічного дискурсу / П. Кутуєв. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 214 с.
 14. *Смелзер Н.* Социология / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
 15. *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у IX т. Т. 2. – 800 с. – К. : Ін-т Української археографії НАН України, 1995. – С. 708–718.
 16. Даними про дослідження, проведені 6-16 березня та 6-12 березня 2015 р. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://www.uceps.org/ukr/index.php>.
 17. Інтерв'ю проф. Є. Головахи Інтернет-виданню «Ліга.нет» [Електронний документ]. – Режим доступу: http://news.liga.net/interview/politics/6382849-golovakha_voyna_vper-vue_nauchila_ukraintsev_pomogat_drug_drugu.htm.
 18. Інтерв'ю проф. Я. Грицака Інтернет-виданню «ЛігаБізнесінформ» 13.02.2015 р. [Електронний документ]. – Режим доступу: http://news.liga.net/interview/politics/5077120-yaroslav_gritsak_poroshenko_teryaet_vremya_yatsenyuk_tyanet_nas_vniz.htm.
 19. Згідно з даними Інтернет-видання «Цезор.нет.UA/news/346983» від 8 серпня 2015 р. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/news/346983/bo->

lee_140_uchastnikov_ato_naznachenу_na_rukovodyaschie_doljnosti_v_minoborony_i_vsu_poltorak.

20. Інтерв'ю І. Делікатної, члена правління ГО Change Communications, Інтернет-виданню «Українська правда». 27.08.2015 р. [Електронний документ]. –Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/08/27/7079241/>.

Стаття надійшла до редколегії 19.09.2015

Прийнята до друку 21.09.2015

THE PECULIARITIES OF TRUST AND TRUST RELATIONS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY

N. Y. Chernysh

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, Ukraine, 79000,
nchernysh@gmail.com*

The basic sociological approaches to research of essence of trust are considered. Development of understanding of trust category is presented. The different approaches to extraction of classification features and functions of trust are shown. Possibility of application of the considered approaches for the analysis of contemporary Ukrainian society is elaborated. It is noted that social trust studies are one of the major objects of interest of Ukrainian sociologists. The peculiarities of social trust relations in contemporary Ukraine are rooted in low institutional efficacy and mass alienation from the formal institutions. As a result the level of horizontal interpersonal trust in Ukrainian society is relatively high but in the same time the level of trust towards political institutions (and formal institutions in general) is comparatively low. Special attention is paid to the phenomena of volunteering in contemporary Ukrainian society. It is interpreted as the evidence of positive social dynamics in Ukraine, namely with growing solidarity and with the formation of the structures of civil society. Author argues that civic engagement should produce generalized trust among citizens and that volunteering is the capital and trust generation structure. In this case, the trust serves both as a resource (source) and positive result of social activity.

Keywords: trust, trust relations, distrust, community, civil society.